

'Er missen kanten.' Multiperspectiviteit in erfgoededucatie over slavernij

Marijke Huisman

Multiperspectiviteit is een breed gedragen doel in geschiedenisonderwijs en erfgoededucatie. Maar in de praktijk blijken er grenzen te zitten aan dit ideaal, stelt Marijke Huisman in haar artikel. Ze illustreert dat met een analyse van drie projecten die het brede publiek willen informeren over geschiedenis en erfgoed van slavernij: wandelgidsen rond sporen van slavernij, The Black Archives en de plannen voor een nationaal slavernijmuseum.

‘In een herkenbaar Nederland zijn onze taal, onze vlag, ons volkslied, onze herdenkingen en onze grondwet geen symbolische relictten uit het verleden, maar tekenen van de trots, vrijheden, rechten en plichten die horen bij Nederland, het Nederlandschap en onze democratische rechtstaat. We moeten ze blijven onderhouden, delen en doorgeven, aan elkaar en aan nieuwkomers’ (VVD, CDA, D66, & ChristenUnie, 2017, p. 2). Met deze woorden presenteerde het derde kabinet-Rutte zijn visie op het belang van geschiedenis en erfgoed voor de samenleving. In de cultuurparagraaf kreeg dat belang een nadrukkelijk educatief karakter, met plannen over onderwijs in het Wilhelmus, verplichte schoolbezoeken aan het Rijksmuseum en het parlement, en meer investeringen in de toegankelijkheid van ‘historische plaatsen in het land die het verhaal van onze geschiedenis vertellen’ (p. 19).

Het politieke geloof in de verbindende kracht van erfgoed en geschiedenis is al jaren ongekend hoog (Van den Broek & Van Houwelingen, 2019), maar de praktijk geeft vaak een ander beeld. Vooral erfgoed dat raakt aan het koloniale verleden, leidt juist tot verdeeldheid en discussie. Sinds kunstenaar Quinsy Gario in 2011 zijn actie ‘Zwarte Piet is Racisme’ begon, is de nationale Sinterklaas-traditie uitgegroeid tot aangrijpingspunt voor een breder maatschappelijk debat over racisme en de erfenis van het slavernijverleden. En begin juni 2020, midden in de coronacrisis, gingen Nederlanders, in navolging van Amerikaanse protesten tegen de door politiegeweld omgekomen George Floyd, in groten getale de straat op voor Black Lives Matter-demonstraties. Meer dan 62.000 mensen ondertekenden bovendien een petitie van drie tieners, Sohna, Veronika & Lakiescha (2020), om racisme en discriminatie bespreekbaar te maken door in het primair en voortgezet onderwijs meer aandacht te besteden aan de geschiedenis van slavernij.

De Nederlandse omgang met het slavernijverleden wordt vaak in termen van ‘stille’ of ‘verzwijgen’ gekarakteriseerd (Van Stipriaan, Heilbron, Bijnaar, & Smeulders, 2007; De Correspondent, 2017). Maar de aandacht is sterk toegenomen sinds de oprichting van het Nationaal Slavernij Monument (2002) en het Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis (NiNsee, 2003). In het najaar van 2011 zond de NTR via de publieke omroep bijvoorbeeld de veel bekeken en bediscussieerde tv-serie *De slavernij* uit (Jones, 2012). In 2013 werd 150 jaar formele afschaffing van de slavernij op ongekende schaal herdacht en gevierd. Koning Willem-Alexander en koningin Máxima namen deel aan een nationale herdenkingsceremonie, er waren debatten, boeken, films, tentoonstellingen, websites en lespakketten (Stichting Herdenking Slavernijverleden 2013, 2014). Inmiddels krijgt het slavernijverleden in lesmethoden geschiedenis zelfs meer aandacht dan de Holocaust (Kromhout, 2020).

In het NOS-journaal van 18 juni 2020 maakten Sohna en Lakiescha echter duidelijk dat kwantiteit niet het kernpunt van hun petitie is. Ze bekritisieren

het eenzijdig Europese perspectief op het slavernijverleden: 'Er missen kanten' (NOS, 2020). De meiden staan niet alleen in deze kritiek. Eurocentrisme is een terugkerend commentaar op de Nederlandse omgang met geschiedenis en erfgoed van slavernij. Dat is opmerkelijk, want juist multiperspectiviteit is een belangrijk en breed gedragen doel in geschiedenisonderwijs en erfgoed-educatie, zoals ik hieronder zal uitwerken. Zitten er in de praktijk grenzen aan het ideaal van multiperspectiviteit? Zo ja, waar liggen die grenzen dan en waarom? Deze vragen staan centraal in mijn analyse van drie publiekprojecten over geschiedenis en erfgoed van slavernij, maar ik begin met een korte introductie op multiperspectiviteit en geschiedenisonderwijs.

Multiperspectiviteit

Representaties van het verleden zijn per definitie onvolledig, of het nu gaat om een lesboek, een tentoonstelling, een Wikipedia-pagina of een dissertatie. Elke onderzoeker stuit op grenzen, bijvoorbeeld van het beschikbare bronmateriaal en de hoeveelheid woorden of ruimte voor de presentatie. Bij de behandeling van een onderwerp maken historici dus keuzes: ze lichten bepaalde aspecten uit en laten andere weg. Die keuzes zijn waardegeladen, want afhankelijk van wat volgens de maker wel en niet waardevol en relevant is. Geschiedenis is daarom niet zozeer een reconstructie van het verleden 'zoals het was', maar een constructie. Er zullen, anders gezegd, altijd 'kanten missen'.

Deze constructivistische benadering van geschiedenis is standaard in de moderne geschiedwetenschap. Bij de beoordeling van een historisch werkstuk draait het daarom niet om de vraag of dat volledig is, maar om de wijze waarop de maker keuzes verantwoordt en onderbouwt. In het hart van de geschiedwetenschap ligt de dialoog of discussie, de uitwisseling van standpunten en perspectieven op het verleden (Jordanova, 2006). De zogenoemde 'critical heritage studies' zijn eveneens gebaseerd op de gedachte dat erfgoed als zodanig niet bestaat, maar wordt gemaakt en betekenis krijgt in een maatschappelijk onderhandelingsproces, of gevecht, tussen (groepen) mensen met verschillende belangen en ideeën over waarde en relevantie (Smith, 2006).

Onder invloed van deze ideeën ontwikkelden vakdidactici het doel van multiperspectiviteit: het leren (h)erkennen van verschillende en soms tegen-gestelde perspectieven op historische gebeurtenissen en ontwikkelingen (Stradling, 2003). Datzelfde begrip is centraal komen te staan in het Nederlands-talige denken over doelen en kenmerken van goede erfgoededucatie (Grever & Van Boxtel, 2014; Vakoverleg Erfgoededucatie, 2018; Janssenswillen, Vinckx, & Leenen, z.j.; Vroemen, 2018). Daarin gaat het niet primair over het leren waarderen van

gecanoniseerd erfgoed of via dat erfgoed te verkrijgen kennis van het verleden, maar om de dialogische uitwisseling van perspectieven. Leerlingen of burgers worden meegenomen in de constructie van erfgoed en geschiedenis; ze gaan actief aan de slag met de verzameling, uitwisseling en afweging van verschillende bronnen, perspectieven en/of emoties rond sporen uit het verleden om ten slotte zelf tot een standpunt te komen over de waarde of betekenis van dat erfgoed.

De keuze voor deze dynamische benadering berust op vakinhoudelijke ideeën over de aard van geschiedenis en erfgoed, maar minstens zoveel op normatieve overwegingen. Bijvoorbeeld dat de sociale cohesie in een diverse, multiculturele klas en samenleving is gebaat bij kennis en uitwisseling van elkaars perspectieven, of dat een inclusieve, op gelijkheid gebaseerde samenleving ook daadwerkelijk om representatie van verschillende groepen mensen en stemmen in lesboeken en musea vraagt. Het leren (h)erkennen van verschillende perspectieven geldt dan ook als belangrijk voor de vorming van burgers om te kunnen functioneren in een pluriforme democratie.

In de praktijk komt multiperspectiviteit niet altijd goed uit de verf. Op basis van eigen ervaringen als docent geschiedenis- en erfgoededucatie signaleer ik dat studenten van lerarenopleidingen het vakdidactische ideaal wel omarmen, maar de consequenties van die keuze niet accepteren. Zij zien een combinatie van zo veel mogelijk perspectieven als manier om een zo compleet mogelijk beeld van het verleden krijgen en gaan dus niet mee in de onderliggende, constructivistische geschiedfilosofie. Die benadrukt immers dat compleetheid een fictie is en hecht juist daarom aan de bewustwording van verschillende perspectieven in en op het verleden. Bovendien zijn niet alle perspectieven tot één sluitend, harmonieus totaalverhaal te combineren. Sterker nog, de keuze voor een samenhangende moraal van dat verhaal bepaalt welke perspectieven daarin (geen) ruimte krijgen. Wie bijvoorbeeld (onbewust) de waardegeladen keuze maakt om Nederland als Holland te definiëren, zal perspectieven uit de overige provincies en overzeese rijkdelen beduidend minder relevant vinden dan iemand die met een regionaal of mondiaal perspectief naar 'de' Nederlandse geschiedenis kijkt.

Uit onderzoek naar geschiedenisonderwijs blijkt dat ook leraren om allerlei redenen moeite hebben het vakdidactisch ideaal vorm te geven (Wansink, 2017; Wansink, Akkerman, Zuiker, & Wubbels, 2018; Savenije, Logtenberg, & Wansink, 2019). Gebrek aan tijd en ervaring met klassenmanagement is bijvoorbeeld een reden. Onder druk van een vol curriculum, maar ook uit angst voor hoogoplopende discussies schrappen geschiedenisleraren relatief snel de uitwisseling van perspectieven en vallen ze terug op de overdracht van min of meer eendimensionale, lesboekgestuurde overzichtskennis. Dat gebeurt zeker bij de behandeling van gevoelige, moreel beladen onderwerpen zoals

de Holocaust. Leraren stellen de overdracht van de eigen, dominante waarden en interpretaties dan centraal, waardoor ze weinig tot geen ruimte laten voor alternatieve perspectieven en bronnen van leerlingen.

In dit artikel onderzoek ik grenzen van multiperspectiviteit in de praktijk van het informele onderwijs over het beladen thema slavernij. Daartoe richt ik me op drie projecten die actief streven naar insluiting van niet-Europese perspectieven: wandelingen langs sporen van slavernij in verschillende Nederlandse steden, het werk van The Black Archives (TBA) in Amsterdam en de plannen voor een nationaal slavernijmuseum in Amsterdam. De projecten pogen alle waarheid over geschiedenis en erfenis van slavernij te communiceren, maar concurreren de facto om de macht de moraal van dat verhaal te bepalen. De gekozen moraal bepaalt ook de reikwijdte van relevant geachte perspectieven. Op basis van (online) documenten van en over deze projecten identificeerde ik drie factoren die daarbij cruciaal zijn: de achtergronden en doelen van de initiatiefnemers, de bronnen waaruit zij putten en de interpretatiekaders die zij gebruiken om betekenis te geven aan sporen van het slavernijverleden.

Casussen en actoren

Zonder diversiteit bij de gesprekspartners is een dialogische uitwisseling van perspectieven moeilijk te realiseren. Het is een open deur, maar multiperspectiviteit veronderstelt inbreng van mensen met verschillende waarden en overtuigingen die daardoor anders naar een onderwerp kijken en andere informatiebronnen en argumenten aandragen. Die diversiteit zit niet louter in etniciteit of kleur, maar dat identiteitskenmerk speelt wel een sleutelrol in de maatschappelijke discussie over de omgang met het slavernijverleden en racisme, bijvoorbeeld als het gaat om de samenhang tussen eurocentrisme en de dominante posities van witte mensen in het erfgoedveld en het onderwijs. Bij de introductie van de drie gekozen projecten besteed ik daarom expliciet aandacht aan de etniciteit van betrokken actoren.

Wandelgidsen

Verschiede Nederlandse steden hebben tegenwoordig wandelingen die burgers en toeristen duidelijk willen maken dat slavenhandel en slavernij deel van de Nederlandse geschiedenis zijn en sporen in de lokale omgeving hebben nagelaten. In 2004 lanceerde het Zeeuws Archief een eerste educatieve wandelroute, met een kleine tentoonstelling over de slavenhandel van de Middelburgse Commercie Compagnie (De Bruijn, 2014). In 2011 organiseerde Kosmopolis Utrecht ter ere van haar vijfjarig bestaan een korte wandeling langs sporen van slavernij. Die werd in 2012 met steun van het aan de Universiteit Utrecht gelieerde Centre for Humanities uitgebouwd tot

een langere versie, met een app en een papieren gids. Daarna volgden er meer slavernijwandelingen in verschillende vormen¹, maar ik beperk me hier om praktische redenen tot een verkenning van drie papieren gidsen: Utrecht (Captain, 2012), Amsterdam (Hondius, Jouwe, Stam, Tosch, & De Wildt, 2014) en Groningen en omstreken (Fokken & Henkes, 2016).

De gidsen zijn gemaakt door historici en erfgoed specialisten die, al dan niet voor de duur van het project, zijn verbonden aan universiteiten. In de Nederlandse context zijn die posities vaak voorbehouden aan witte mensen, maar de makers van de slavernijgidsen zijn opvallend divers. Esther Captain, schrijver van de Utrechtse gids, heeft Indische roots, Nancy Jouwe en Jennifer Tosch, medewerkers van de Amsterdamse gids, zijn respectievelijk Indisch-Papua en Afro-Amerikaans. De Groningse gids is samengesteld door twee witte historici, maar Barbara Henkes en Margriet Fokken delen sekse en specialisatie met de overige gidsmakers: de gidsen zijn alle gemaakt door vrouwen die zich hebben bewezen op het terrein van gender- en post-koloniale geschiedenis. Deze academische specialisaties komen voort uit maatschappelijke emancipatiebewegingen, maar zijn inmiddels onderdeel van het geïnstitutionaliseerde historisch bedrijf.

The Black Archives

The Black Archives (TBA) zijn daarentegen geworteld in de wereld van migrantenzelforganisaties. Het community archief van Afro-Nederlanders is bijvoorbeeld gehuisvest in het gebouw van Vereniging Ons Suriname (VOS), een in 1919 opgerichte gezelligheidsvereniging voor Surinamers in Amsterdam die in de jaren zestig transformeerde tot centrum van anti-koloniaal activisme met ruime aandacht voor de eigen taal, cultuur en geschiedenis – inclusief het slavernijverleden. Zo organiseerde de VOS op 1 juni 1963, honderd jaar na de formele afschaffing van de slavernij in de Caribische rijkdelen, een demonstratieve optocht door Amsterdam (Marshall, 2003; Het Parool, 1963). In lijn met deze activistische traditie definieert TBA zich als een alternatief kennis- en erfgoedcentrum: ‘een historisch archief waar mensen terecht kunnen voor inspirerende gesprekken, inhoudelijke activiteiten en boeken vanuit zwarte en andere perspectieven die elders vaak onderbelicht blijven.’ (The Black Archives, z. j. a)

- 1 De gemeente Middelburg ontwikkelde de wandel-app *Cacao, suiker en slaven* (2014), in Den Haag en Haarlem zijn slavernijwandelingen te boeken bij Stichting Pasado Presente respectievelijk Intercultural Heritage and Museum Projects. Naast de hier behandelde gidsen bestaan er op dit moment nog twee andere: Gert Oostindie & Karwan Fatah-Black, *Sporen van de slavernij in Leiden* (Leiden: Leiden University Press, 2017); Dienne Hondius, Nancy Jouwe, Dineke Stam & Jennifer Tosch, *Gids slavernijverleden Nederland* (Volendam: LM Publishers, 2019). De diverse initiatieven zijn los-vast verbonden in het VU-project Mapping Slavery onder leiding van Dienne Hondius (<https://clue.vu.nl/en/projects/current-projects/mapping-slavery/index.aspx>, geraadpleegd 14 augustus 2020).

De collectie bestaat uit ruim vijfduizend boeken, documenten en objecten die de 'nalatenschap (...) van zwarte schrijvers en wetenschappers' vormen (The Black Archives, z. j. a). Dit archief gaat dus niet per se over slavernij, maar over het werk van zwarte intellectuelen in Nederland rondom een breed scala aan thema's: 'racisme en race issues, slavernij en (de)kolonisatie, gender en feminisme, sociale wetenschappen en ontwikkeling, Suriname, de Nederlandse Antillen, Zuid-Amerika, Afrika en meer' (The Black Archives, z. j. a). De basis van de collectie is de bibliotheek van Waldo Heilbron (1936-2009), een Nederlands-Surinaamse socioloog die de erfenis van slavernij in de Cariben bestudeerde en bij het Center for Race and Ethnic Studies (CRES, 1984-1991) aan de Universiteit van Amsterdam werkte. Hij was tevens oprichter van Stichting Museum Suriname, voor de verzameling, het behoud en de presentatie van het culturele erfgoed van de Surinaamse gemeenschap in Nederland, maar Museum Suriname bestond slechts kort (1997-2003).²

In 2015 besloten Miguel en Thiemo Heilbron de bibliotheek van hun vader openbaar te stellen als The Black Archives (TBA). Ze werkten daarbij samen met Jessica de Abreu en Mitchell Esajas van het New Urban Collective (NUC): een multicultureel netwerk voor verbetering van de sociaal-economische positie van jonge mensen van kleur, vooral van Afro-Caribische en Afrikaanse herkomst. De missie van NUC/TBA gaat daarom verder dan het beschikbaar stellen van een collectie. Die collectie is eerder de basis voor een breed scala aan activiteiten en acties tegen racisme en voor empowerment van (jonge) mensen van kleur en een algehele dekolonisatie van de Nederlandse cultuur. Esajas is bijvoorbeeld actief in de beweging Kick Out Zwarte Piet.

Slavernijmuseum

Het nationaal slavernijmuseum is een initiatief van Simion Blom, een Surinaams-Nederlandse politicus die namens GroenLinks in de gemeenteraad van Amsterdam zit. In september 2016 werd hij geraakt door de opening van het Smithsonian National Museum on African American History and Culture aan de National Mall in Washington, D.C. Blom wilde iets soortgelijks in Nederland en schreef samen met collega's van de SP en de PvdA het initiatiefvoorstel *Een stap naar erkenning van het Amsterdamse slavernijverleden*. Daarin wezen ze op de onderbelichting van het Nederlandse slavernijverleden: 'Het is helaas veelzeggend dat een trots land als Nederland veel investeert in haar (gebouwd) erfgoed en geschiedenis-onderwijs, maar dat een aanzienlijk onderdeel niet naar behoren wordt verteld' (Gemeente Amsterdam, 2017, p. 4). Blom c.s. betoogden dat de gemeente die nationale lacune moest oplossen door educatie en een 'museale voorziening'.

2 Gemeente Archief Amsterdam, *Inventaris van het Archief van de Stichting Museum Suriname*; Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, *Inventaris Archief Waldo Heilbron en Diana Fräser*.

Nadat het voorstel op 30 juni 2017 was besproken, stemde de gemeenteraad in december van dat jaar unaniem voor een ‘verkenning’ naar ‘een nationale museale voorziening over de Nederlandse slavernij en het erfgoed’ en ‘te kijken hoe het thema slavernijverleden concreet een plek krijgt in het Amsterdams onderwijs’ (Gemeente Amsterdam, 2017, p. 1). Het vervolgproces is zo inclusief mogelijk vorm gegeven. De gemeente Amsterdam organiseerde informatie- en inspraakavonden voor in principe alle burgers, waarna ze in mei 2018 een open oproep deed aan individuen, groepen en instellingen om hun ideeën over de vorm, inhoud, locatie en financiering van de te ontwikkelen museale voorziening in te sturen. Een beoordelingscommissie onder leiding van de Surinaams-Nederlandse politica Kathleen Ferrier bekeek de veertien inzendingen en adviseerde in december 2018 om de drie beste inzendingen te combineren. In januari 2019 vroeg het college die inzenders – NiNsee, Museum zonder Muren en IZI Solutions – een gezamenlijk plan te formuleren. Na toetsing door de commissie-Ferrier en het college lag er in april 2020 ten slotte een overeenkomst tussen de gemeente en de drie partijen. Samen zullen ze circa negen maanden besteden aan de uitwerking van een plan (Gemeente Amsterdam, z. j.). Op basis daarvan zal de gemeente rond januari 2021 het vervolg bepalen, waarbij ze nog kan besluiten het plan af te blazen. De minister van OCW reserveerde in het cultuurbeleid 2021-2024 echter al een jaarlijkse bijdrage van 1 miljoen euro voor een ‘nationale voorziening voor het slavernijverleden’ in Amsterdam (Van Engelshoven, 2019, p. 23).

Niet alleen qua kleur, maar ook op andere punten zijn de bij de drie projecten betrokken actoren tamelijk divers. De wandelgidsen zijn het werk van professionele historici en erfgoedspecialisten, terwijl TBA wordt getrokken door activisten en het nationaal slavernijmuseum een initiatief is van gemeentelijke politici. Alle partijen hebben het weliswaar over de geschiedenis en erfenis van slavernij, maar ze werken vanuit verschillende waarden aan verschillende doelen, op basis van verschillende kennisbronnen en vanuit geheel verschillende interpretatiekaders. Dit levert een diversiteit aan perspectieven op, maar dat betekent niet dat al die perspectieven voor de verschillende actoren van dezelfde waarde zijn.

Wandelen in ‘het verhaal van Nederland’

De historici van de wandelgidsen hebben als doel te tonen dat slavenhandel en slavernij bij ‘het verhaal van Nederland’ horen. Ze bestrijden daarmee een probleem dat vaak als oorzaak is genoemd van de stilte rondom het slavernijverleden: de afstand in tijd en ruimte. Tussen het heden en het verleden van slavenhandel en slavernij, grofweg de periode 1600-1863, gaapt niet alleen een kloof van eeuwen, er is ook de geografische afstand tussen Nederland aan de Noordzee, de trans-Atlantische slavenhandel en de

plantageslavernij in de overzeese koloniën. Beide vormen van afstand worden in de gidsen overbrugd: door kaarten, foto's en beschrijvingen leren wandelaars/lezers zien dat de overzeese geschiedenis van slavenhandel en slavernij wel degelijk sporen heeft nagelaten in het huidige Nederland.

De gidsmakers behandelen drie door hen zelf onderscheiden soorten sporen. Een eerste categorie belichaamt het streven voorbij een louter Nederlands en Europees perspectief te komen en bestaat uit plekken die de historische aanwezigheid van mensen van kleur belichten. De Amsterdam-gids vermeldt bijvoorbeeld een grafsteen voor de vrijgemaakte slaaf Jacob Beeldsnijder (1779-1817) in de Oude Kerk. De tweede categorie bestaat uit sporen van de antislavernijbeweging in Nederland, vertegenwoordigd door woonhuizen van abolitionisten als Petronella Moens in Utrecht of het graf van Marten Douwes Teenstra in het Groningse Ulrum. De derde categorie is verreweg het grootst en bestaat uit plekken die verwijzen naar de handel in mensen en producten die met slavenarbeid zijn verkregen, zoals suiker en koffie. Huizen waar ooit beampten van de West-Indische Compagnie woonden of plekken waar koloniale waren werden verkocht, zoals de Winkel van Sinkel in Utrecht, gelden dus als sporen van slavernij.

De gepresenteerde sporen zijn opvallend indirect; de meeste krijgen pas betekenis als de wandelaar de achtergrondinformatie in de gidsen leest. De auteurs benadrukken dan ook hoe moeilijk het is om sporen van slavernij te zien. In de eerste, Utrechtse, gids stelt Captain dat veel sporen van slavernij slechts zichtbaar worden als je weet waar je moet kijken en 'wat langer stilstaat bij gebouwen, sculpturen en gevelstenen die normaal gesproken opgaan in het drukke stadslandschap' (2012, p. 8). Kennis en tijd zijn echter niet voldoende; de gidsen voor Amsterdam en Groningen hebben het aanvullend over een andere houding, een 'wil' tot zien en 'andere ogen', een manier van kijken die zichtbaar maakt wat op het eerste oog onzichtbaar lijkt (Hondius et al., 2014, p. 1; Fokken & Henkes, 2016, pp. 9-10).

Dit soort opmerkingen gaan samen met reflecties op het fenomeen archief. Captain, bijvoorbeeld, schrijft in de Utrechtse gids (p. 10):

'Archieven bieden geen neutrale weergave van het verleden. Machtsverhoudingen die bepaalden hoe mensen in relatie tot elkaar stonden, bepalen ook wat heden ten dage terug te vinden is in documenten die over vroeger gaan. Degenen die de macht hadden (lees: "witte, Europese mannen") lieten volop sporen na: handtekeningen onder een koopcontract, brieven of logboeken, een portret in de vorm van een tekening of een schilderij. Van minder machtige mensen is veel minder bewaard gebleven, en van tot slaaf gemaakten zo goed als niets – schrijven konden ze meestal niet, en als koopwaar werd hen niets gevraagd.'

De auteurs van de overige gidsen gebruiken het begrip 'archieef' breder, als metafoor voor de totale verzameling van historische kennis in de samenleving, maar maken hetzelfde punt. De Amsterdamse gids wijst op een disbalans in het collectieve geheugen en de Nederlandse historiografie, waarin beduidend meer aandacht is geweest voor de VOC en Nederlands-Indië dan voor de WIC, Suriname en de Antillen (Hondius et al., 2014, p. 11-12). Juist daarom benadrukken Fokken en Henkes in de gids over Groningen en omstreken de noodzaak met 'andere ogen' te kijken naar overgeleverde informatiebronnen.

De moeite die het kost om sporen van slavernij te vinden, hangt volgens mij nauw samen met eerder gemaakte keuzes. In hun streven de geschiedenis van slavenhandel en slavernij dichterbij huis te brengen, zoeken de gidsauteurs namelijk aansluiting bij het politiek, cultureel en economisch-toeristisch voor Nederland zo belangrijke verhaal over de zeventiende eeuw. Inhoudelijk ligt het zwaartepunt van de gidsen dus in (de nasleep van) de periode die in het collectief geheugen geldt als begin en hoogtepunt van de nationale geschiedenis, de 'Gouden Eeuw' waarin de onafhankelijke, min of meer democratische Republiek der Nederlanden ontstond en uitgroeide tot een economisch en cultureel bloeiend wereldrijk. De gidsen bieden uiteraard een ander perspectief en betogen dat de bloei niet kon bestaan zonder participatie in slavenhandel en slavernij. Het bekende 'verhaal van Nederland' blijft echter een gegeven, met het daarbij behorende nationale complex aan erfgoed, archieven en historiografie. Daarin zijn sporen van zwarte mensen inderdaad moeilijk te vinden, maar het werk van The Black Archives illustreert dat je ook elders kan zoeken.

Een ander verhaal: the Black Atlantic

De activisten van TBA hebben weinig boodschap aan 'het verhaal van Nederland'. In hun streven naar empowerment en culturele dekolonisatie pleiten zij er juist voor om ver voorbij de nationale grenzen te kijken. Dat bleek onder meer uit hun eerste tentoonstelling, 'Zwart en revolutionair' (2017-2018), over Otto en Hermina Huiswoud. Dit Surinaamse echtpaar kwam in de eerste helft van de twintigste eeuw via New York naar Amsterdam, werd lid van Vereniging Ons Suriname en participeerde in een internationaal netwerk van zwarte activisten en intellectuelen die in verzet kwamen tegen racisme en andere vormen van onderdrukking. Juist hun geschiedenis bood volgens TBA kansen 'om mensen te verbinden en kennis te delen over het verborgen verleden van zwarte mensen in de Nederlandse geschiedenis en in een internationale context' (The Black Archives, z. j. b).

Die internationale context valt voor TBA samen met wat de Britse socioloog Paul Gilroy (1993) de 'Black Atlantic' noemde: de transnationale cultuur die ontstond uit de slavenhandel en de Afrikaanse diaspora. In het 'metaforische

archief' van de Black Atlantic zijn sporen van zwarte mensen niet moeilijk te vinden, integendeel. Met opmerkingen over de duizenden boeken, documenten en objecten in de eigen collectie benadrukt TBA juist de rijkdom aan cultureel erfgoed van de Afrikaanse diaspora (The Black Archives, z. j. a). Het punt van TBA is veeleer dat die overvloed is vergeten of verzwegen, omdat ze niet is verzameld door Nederlandse archieven, bibliotheken en musea uit de mainstream.

Om welk materiaal het dan gaat, blijkt goed uit een foto die TBA (voor het eerst) gebruikte bij een aankondiging voor het Onze Tori-festival in 2019, ter ere van een eeuw Vereniging Ons Suriname (zie foto 1). Centraal staat de poëziebundel van festivalgast Akwasi, de Nederlands-Ghanese rapper, acteur en schrijver die regelmatig van zich laat horen in het actuele debat over racisme en de erfenis van slavernij. Zijn werk is opgesteld te midden van klassiekers uit het archief van de Black Atlantic. Rechts staat de autobiografie (1957) van Kwame Nkrumah, de eerste premier van het onafhankelijke Ghana die een leidende rol speelde in de strijd voor dekolonisatie van heel Afrika. Achter Akwasi's boek zijn de contouren van *The Miseducation of the Negro* (1933) zichtbaar. Daarin betoogde de Afro-Amerikaanse historicus Carter G. Woodson hoe het structurele gebrek aan aandacht voor zwarte cultuur en geschiedenis in het onderwijs zwarte kinderen beroofde van hun identiteit en trots, opdat ze zich leerden voegen naar een maatschappij waarin ze nooit meer dan tweederangs burgers zouden zijn. In de jaren vijftig en zestig herhaalde Malcolm X, links op de foto, dit punt in talloze redes, waarbij hij benadrukte dat zwarte emancipatie niet kon bestaan zonder een dekolonisatie van de geest. Zoals hij het zelf in 1964 zei: 'We must recapture our heritage and our identity if we are ever to liberate ourselves from the bonds of white supremacy. We must launch a cultural revolution to unbrainwash an entire people.' (X, 2009).

Foto 1. The Black Archives/Onze Tori Festival, 19 januari 2019. Opnieuw gebruikt in de (aankondiging voor) blog 'Blijf thuis! Akwasi neemt je met 'Sankofa' mee op reis naar de verborgen geschiedenis van Ghana' (23 april 2020)

Deze boekenverzameling belichaamt de culturele agenda van de zwarte, anti-koloniale emancipatiebeweging. Die ging (en gaat) niet enkel om politieke rechten, maar ook om de verzameling, overdracht en erkenning van zwarte geschiedenis, erfgoed en cultuur. In de Verenigde Staten leidde dat onder meer tot de introductie van een Negro History Week (1926), sinds 1970 omgedoopt tot Black History Month, en de Black Museum Movement die uiteindelijk culmineerde in het Smithsonian National Museum on African American History and Culture (Woodson, 1926; Dagbovie, 2007, 2010; Burns, 2013). In Nederland droeg bijvoorbeeld Wie Eegie Sanie (onze eigen zaak) de cultuur-agenda uit. Deze in 1951 opgerichte zelforganisatie van Surinamers in Nederland wilde door de verzameling en communicatie van kennis over de eigen taal, geschiedenis en cultuur 'gevoelens van culturele inferioriteit' bestrijden (Marshall, 2003, pp. 65-77). In 1960 fuseerde Wie Eegie Sanie met de Vereniging Ons Suriname en meer dan een halve eeuw later werkt TBA vanuit het VOS-gebouw met nieuw elan aan empowerment van mensen van kleur door ze in contact te brengen met het erfgoed van de Afrikaanse diaspora.

In het Engelse taalgebied manifesteerde deze kennistraditie zich vanaf circa de jaren zeventig van de vorige eeuw ook aan universiteiten, in academische programma's, instituten of departementen voor Black Studies. In Nederland was dit niet of nauwelijks het geval. De rond 1980 opkomende programma's voor vrouwen/genderstudies aan diverse universiteiten hadden relatief vroeg en veel aandacht voor ras en racisme, maar TBA is via de erfenis van Waldo Heilbron vooral verbonden met het Center for Race and Ethnic Studies (CRES, 1984-1991) aan de Universiteit van Amsterdam. Onder leiding van de Afro-Britse socioloog Chris Mullard introduceerde het CRES-team in Nederland de *critical race theory*, een benadering die bestaande manieren van denken over ras, etniciteit en minderheden kritisch bevraagt. CRES-onderzoekers gingen niet mee in de gangbare, schijnbaar neutrale retoriek over achterstanden of een gebrek aan integratie van migranten en weigerden binnen dat kader oplossingen voor reële problemen als armoede te zoeken. Zij richtten hun blik daarentegen op de koloniale erfenis van structureel racisme in de Nederlandse samenleving, bijvoorbeeld in het alledaagse leven of het minderhedenbeleid van de overheid (Essed & Nimako, 2006; Nimako, 2012). Persoonlijke verhalen telden daarbij als belangrijke bronnen van informatie. CRES-antropoloog Philomena Essed baseerde haar studies over alledaags racisme (1984, 1991) bijvoorbeeld op interviews met zwarte vrouwen en bezorgde de Nederlandse vertaling (1983) van een andere klassieker uit het archief van de Black Atlantic: *Incidents in the life of a slave girl* (1861), de autobiografie van de tot slaaf gemaakte Harriet Jacobs.

Persoonlijke ervaringsverhalen hadden en hebben in de (geschied)wetenschap beduidend minder status dan objectiever lijkende bronnen, zoals koopaktes, notulen of beleidsdocumenten. De reacties op de bronnen en

methoden van CRES-onderzoekers waren dan ook kritisch tot ronduit negatief. Ze kregen verwijten van anekdotisme, 'politieke correctheid' en de import van Anglo-Amerikaanse noties over ras en racisme die niet van toepassing zouden zijn op de Nederlandse context (Essed & Nimako, 2006, p. 285). De sluiting in 1991 van het centrum maakte geen einde aan deze kennistraditie, zij het dat ex-werknemers die vooral buiten de gevestigde infrastructuur van universiteiten, archieven en musea doorzetten. Heilbron begon, als gezegd, Museum Suriname (1997-2003); socioloog Glenn Willemsen werd in 2003 directeur van het toen nieuwe, door de nationale overheid gefinancierde (en in 2012 weer drastisch gekorte) Nationaal instituut Nederlands slavernijverleden en erfenis; econoom Kwame Nimako organiseert sinds 2007 jaarlijks de Black Europe Summer School.

The Black Archives zijn te beschouwen als nieuwe loot aan deze stam. TBA bespreekt de geschiedenis en erfenis van slavernij niet binnen het dominante kader van de nationale geschiedenis met nadruk op de zeventiende eeuw, maar zoekt juist aansluiting bij het archief van de Black Atlantic. Daarmee ondermijnt het archief het schijnbaar vanzelfsprekende gesprekskader van de slavernijgidsen. Door bronnen en inzichten uit het archief van de Black Atlantic aan te dragen wordt 'het verhaal van Nederland' niet zozeer voorzien van nieuwe perspectieven, als wel vervangen door een alternatief, transnationaal interpretatiekader dat Afrikanen uit de diaspora centraal stelt.

Waarheid en verzoening: slavernijmuseum

Het nationale, Nederlandse en transnationale, zwarte perspectief zijn moeilijk te verenigen in één totaalverhaal, maar verzoening is wel wat Simion Blom c.s. voor ogen stond. In hun voorstel voor erkenning van het slavernijverleden in een nationale museale voorziening citeerden ze toenmalig president Barack Obama, die in zijn speech bij de opening van het Smithsonian Museum stelde dat 'a great nation doesn't shy away from the truth [...] By knowing this other story we better understand ourselves and each other. It binds us together'. In het samenvattende slotakkoord kwalificeerden de initiatiefnemers hun plan dan ook als 'manier om te komen tot de waarheid, verzoening, eenheid en de strijd tegen racisme' (Gemeente Amsterdam, 2017, pp. 4-5).

De combinatie waarheid en verzoening is notoir moeilijk, zo blijkt uit het werk van waarheids- en verzoeningscommissies in bijvoorbeeld Zuid-Afrika na de apartheid en Rwanda na de genocide van Tutsi's door Hutu's. Het te verzoenen conflict komt immers voort uit een situatie waarin verschillende partijen hun eigen perspectief en waarden voor waarheid houden. In grote, maatschappelijke conflicten over het verleden spelen historische feiten dan ook een marginale rol. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de Historikerstreit, een

discussie over de oorzaken van de Holocaust in West-Duitsland in de jaren tachtig van de vorige eeuw. Deelnemers verweten elkaar weliswaar partijdigheid en disrespect voor historische feiten, maar betwistten elkaars feiten nauwelijks. Ze stelden vooral andere vragen, vanuit andere waarden en opvattingen over wat wel en niet relevant was om te bespreken (Froeyman, 2016).

Een botsing van waarden tekent ook de (discussie over de) plannen voor het nationaal slavernijmuseum. Blom c.s. koppelden waarheid over het slavernijverleden immers aan waarden als ‘verzoening, eenheid en de strijd tegen racisme’. Later introduceerde Blom nog waardigheid als extra waarde: ‘Het gaat ons om een bewustzijn binnen onze samenleving en het tegenaan van etnische ongelijkheid. Om een beter begrip tussen bevolkingsgroepen. En om een gevoel van waardigheid. Voor iedereen, maar voor zwarte mensen nadrukkelijk.’ (Groeneboer, 2018). Reacties aan de rechterkant van het politieke spectrum vroegen juist aandacht voor de waardigheid van Nederland. Zo schreef Tim Engelbart in *De Dagelijkse Standaard* dat hij de ‘uitbuiting van de slavernij omwille van het omlaaghalen van Nederland een beetje beu’ werd: ‘Talloze excuses zijn gemaakt, miljarden aan ontwikkelingshulp zijn betaald, ons onderwijs vertelt kinderen flink de waarheid en tientallen programma’s zijn opgezet om achtergestelde groepen te helpen. Toch is het kennelijk allemaal nog niet genoeg en moet ons land nóg dieper door het stof vanwege de verschrikking die slavernij heet.’ (Engelbart, 2017).

Op basis van verschillende waarden – nationale trots dan wel waardigheid voor zwarte mensen – ventileerden deelnemers aan de (online) discussie compleet verschillende versies van de waarheid die in het nationaal slavernijmuseum zichtbaar zou moeten worden. Blom c.s. volgden deels het spoor van de slavernijgidsen door de geschiedenis van slavenhandel en slavernij te verbinden met de lokale en nationale geschiedenis van de zeventiende eeuw. In lijn met de TBA-visie betoogden ze tegelijkertijd dat de museale voorziening ver voorbij de nationale grenzen en het thema slavernij moest gaan: ‘De geschiedenis van Afrikanen begint immers niet bij de slavernij.’ (Gemeente Amsterdam, 2017, p. 5). Er diende daarom ook aandacht te zijn voor ‘de West-Afrikaanse beschavingen van voor de Europese inmenging’, ‘de onderbelichte rol van vrouwen bij het verzet tijdens de slavernij’ en de periode ‘na de trans-Atlantische slavernij’. Tijdens informatie- en consultatiebijeenkomsten met de wethouder opperden Afro-Nederlanders voorbij de in het voorstel gegeven kaders van Afrika en de trans-Atlantische slavernij te kijken en ook ruimte te maken voor slavernij en slavenhandel in Nederlands-Indië.³

3 <https://alexvanstipriaan.com/wp-content/uploads/2018/04/Verslag-Informatie-en-consultatibijeenkomst-verkenning-museale-voorziening-slavernijverleden.pdf>; <https://docplayer.nl/134522044-Informatiebijeenkomst-15-juli-2018-call-verkenning-museale-voorziening-slavernijverleden-bijlmerpark-theater.html>

Witte critici op rechts stelden daarentegen dat een 'eerlijk' en 'volledig' verhaal over slavernij niet voorbij mocht gaan aan zwart ouderschap. Engelbart eiste bijvoorbeeld dat het museum 'alle vormen van slavenhandel' zou belichten: 'Dus ook het gegeven dat Noord-Afrika een slavenbolwerk was waar enkele eeuwen geleden miljoenen Europeanen naartoe werden vervoerd om daar tegen hun zin te werk te worden gesteld.' (2017). Gregorius Nekschot en andere commentatoren op de website *Geen Stijl* wezen aanvullend op een breed scala aan onderdrukkende arbeidsverhoudingen, van middeleeuwse horigheid tot fabrieksarbeid in de negentiende eeuw. Nog weer anderen zagen een verband met totalitaire regimes en noemden de 'massale slavernij' in de goelags van de Sovjet-Unie, de 'miljoenen witte slaven' die als dwangarbeiders door het naziregime waren ingezet of tijdens de Tweede Wereldoorlog in Japanse kampen gevangen zaten (Nekschot, 2018; Theo-Pim-Riv, 2018; Mamalookabooboothere, 2018; Matrixbluepill, 2018; Flipside, 2018).

Deze critici verwachtten niet dat hun perspectieven op slavernij werden meegenomen in de volgens hen door zwarte mensen bepaalde museumagenda. 'U voelt het al aankomen', aldus een bericht op *Geen Stijl*: 'in Nederland kan je wel een slavernijmuseum oprichten, maar alleen als dat gaat over zwarte slaven en niet als dat ook gaat over blanke slavernij.' (Zentgraaff, 2017). Afro-Nederlanders maakten zich echter óók zorgen over hun invloed en zeggenschap. In januari 2018, tijdens een publiek debat met de wethouder, ging een groot deel van de vragen over de kleur van de mensen die zouden beslissen over de vorm en inhoud van het museum en in het uiteindelijke museum zouden gaan werken. Sommige sprekers eisten dat ten minste de helft van de staf zou bestaan uit nazaten van tot slaaf gemaakten en betoogden dat het hele proces geen voortgang kon vinden zonder medewerking van zwarte historici als Frank Dragtenstein, die tot de bezuinigingen van 2012 bij het NiNsee werkte (Blokker, 2018).

Alle partijen hadden het over waarheid inzake de geschiedenis en erfenis van slavernij, maar verschilden op basis van hun waarden sterk van mening over de definitie van slavernij en welke perspectieven wel of niet relevant zijn voor de geschiedenis van die slavernij. Er was tegelijkertijd een bijzondere overeenkomst: alle partijen hadden oog voor macht en stelden kritische vragen over wie mag bepalen binnen welk kader de geschiedenis en erfenis van slavernij wordt besproken, uit welke bronnen en archieven wel of niet wordt geput en welke perspectieven daardoor wel of niet in beeld kunnen komen.

Conclusie

De drie behandelde casussen hebben alle een educatieve missie om de geschiedenis en erfenis van slavernij in Nederland zicht- en bespreekbaar te maken, maar doen dat op totaal verschillende manieren. De door professionele historici gemaakte wandelgidsen zochten sporen in de gevestigde infrastructuur van archieven in Nederland en sloten aan bij een bekend en fundamenteel onderdeel van de Nederlandse geschiedenis en identiteit: de zeventiende eeuw. De gidsen belichten weliswaar de ‘schaduwkant’ van de Gouden Eeuw door het verhaal over de wording en cultureel-economische voorspoed van de Republiek der Nederlanden te verbinden met een perspectief op overzeese uitbuiting en onderdrukking, maar ze veranderen het kader van de conversatie niet wezenlijk. De antiracismeactivisten van The Black Archives doen dat juist wel. Zij veranderen het nationale kader van de discussie over de geschiedenis en erfenis van slavernij in Nederland door de blik te richten op de geschiedenis van nazaten die in verzet kwamen tegen de koloniale orde en door hun sporen te zoeken in het alternatieve, transnationale archief van de Black Atlantic.

De TBA-benadering is geen perspectief dat eenvoudig is in te passen in een op harmonie of verzoening gerichte dialoog over ‘het’ slavernijverleden, omdat er geen overeenstemming is over het precieze onderwerp, de relevante bronnen en het kader of doel van het gesprek. Precies dat probleem bleek ook uit de discussie rond de museale voorziening slavernijverleden in de hoofdstad. Commentatoren uit verschillende hoeken stelden de terechte vraag wat er precies wordt bedoeld met ‘slavernij’ en wie mag bepalen welke doelen en perspectieven leidend worden voor het toekomstige museum. Die vragen gaan over waarden, maar vooral ook over macht: wie krijgt de macht om zijn moraal van het verhaal over ‘de geschiedenis en erfenis van slavernij’ te institutionaliseren in een nationaal museum?

Niet iedereen heeft even veel macht in dialogen of discussies over het (slavernij)verleden. Leraren bepalen in hun klas de gespreksregels en daarmee de ruimte die leerlingen voor hun perspectieven krijgen, net zoals publiekshistorici en erfgoededucatoren dat doen voor hun publiek. Juist die machtsverschillen problematiseren een al te naïeve benadering van multi-perspectiviteit als het combineren van zoveel mogelijk perspectieven tot één compleet verhaal, of als het inpassen van ‘andere’ perspectieven in een vooraf gegeven verhaal. De inbreng van mensen met echt andere perspectieven ondermijnt immers de vanzelfsprekendheid van de (onbewust) gekozen regels en verhaallijn. Een daadwerkelijke uitwisseling vereist daarom eigenlijk radicale openheid, een bereidheid alle onderdelen van het eigen perspectief ter discussie te stellen – van de afbakening van doel en onderwerp van het gesprek tot de regels die bepalen welke bronnen wel en niet meetellen en wat de moraal van het overkoepelende verhaal moet zijn.

Zo bezien is het toe te juichen dat de gemeente Amsterdam een bottom-up-procedure voor de ontwikkeling van de museale voorziening slavernijverleden creëerde. Iedereen die wilde, kon meepraten en ideeën inzenden. De drie instellingen die momenteel bezig zijn met de ontwikkeling van een gezamenlijk plan, kregen bovendien een expliciete opdracht een plan te maken om 'het draagvlak en de actieve betrokkenheid te versterken van (toekomstige) publieksgroepen, partners en overige stakeholders zoals bestuur en politiek (...). Hierbij is in het bijzonder aandacht voor de omgang met weerstand, vragen en twijfels' (Gemeente Amsterdam, 2020). Deze weg zal ongetwijfeld lang en chaotisch zijn, en bezaaid met conflicten, maar dat is wellicht de prijs van het streven naar multiperspectiviteit. Of dat ooit 'verzoening' kan opleveren, moet de tijd leren. Een eerste aandachtspunt is te (leren) accepteren dat niet alle perspectieven zijn te harmoniseren en dat de waarde van levende geschiedenis en levend erfgoed juist in de discussie ligt.

Marijke Huisman is universitair docent Public History, Education & Civic Engagement bij het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zij vormt samen met Pieter de Bruijn het Meesterschapsteam Cultuur-educatie.
E m.h.huisman@uu.nl

Literatuur

Blokker, B. (2018, 25 januari). Wie beslist over slavernijmuseum? *NRC*.

Broek, A. van den, & Houwelingen, P. van. (2019). Pantser of ruggengraat? Over erfgoed, identiteit en cultuurbeleid. In S. Beugelsdijk, J. de Hart, P. van Houwelingen, & M. Versantvoort (red.), *Denkend aan Nederland* (pp. 1-25). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

Bruijn, P. de. (2014). *Bridges to the past. Historical distance and multiperspectivity in English and Dutch heritage educational resources*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.

Burns, A. A. (2013). *From storefront to monument. Tracing the public history of the Black Museum Movement*. Amherst/Boston: University of Massachusetts Press.

Captain, E. (2012). *Wandelgids sporen van slavernij in Utrecht*. Utrecht: Universiteit Utrecht, Centre for Humanities.

Dagbovie, P. G. (2017). History as a core subject area of African American studies. Self-taught and self-proclaimed African American historians, 1960-1980s. *Journal of Black Studies*, 37(5), 602-629.

Dagbovie, P. G. (2010). *African American history reconsidered*. Urbana: University of Illinois Press.

De Correspondent. (2017). *Thema Verzwegen geschiedenis. Verhalen die iedere Nederlander aangaan*. <https://decorrespondent.nl/10235/verzwegen-geschiedenis-verhalen-die-iedere-nederlander-aangaan/524646100-cb95fa05>, geraadpleegd op 28 augustus 2020.

Engelbart, T. (2017, 1 juli). Nederland moet nóg dieper door het stof: linkse partijen willen slavernijmuseum oprichten. *De Dagelijkse Standaard*.

Engelshoven, I. van. (2019). *Uitgangspunten Cultuurbeleid 2021-2024*. Den Haag: Ministerie van OCW.

Essed, P., & Nimako, K. (2006). Designs and (co)incidents. Cultures of scholarship and public policy on immigrants/minorities in the Netherlands. *International Journal of Comparative Sociology*, 47(3/4), 281-312.

Essed, P. (1983). Inleiding. In L. Brent (red.), *In slavernij* (pp. 5-9). Amsterdam: Feministische uitgeverij Sara.

Essed, P. (1984). *Alledaags racisme*. Amsterdam: Feministische uitgeverij Sara.

Essed, P. (1991). *Inzicht in alledaags racisme*. Utrecht: Het Spectrum.

Flipside. (2018, 30 juli). *Reaguursel*. www.geenstijl.nl/5143154/gregorius-nekschot-slavernijmuseum

Fokken, M., & Henkes, B. (2016). *Sporen van het slavernijverleden in Groningen. Gids voor Stad en Ommeland*. Groningen: Passage.

Froeyman, A. (2016). The ideal of objectivity and the public role of the historian: some lessons from the Historikerstreit and the History Wars. *Rethinking History*, 20(2), 217-234.

Gemeente Amsterdam. (2017). *Een stap naar de erkenning van het Amsterdams slavernijverleden. Initiatiefvoorstel voor de raadsvergadering van woensdag 20 en donderdag 21 december 2017*. https://amsterdam.raadsinformatie.nl/document/6020358/1/1573_17_initiatiefvoorstel_Een_stap_naar_verdere_erkenning_van_het_Amsterdams_slavernijverleden_geraadpleegd_op_5_mei_2020.

- Gemeente Amsterdam. (2020). *Opdracht inhoudelijke opgave Verkenning nationale museale voorziening slavernijverleden*. <https://assets.amsterdam.nl/publish/pages/942329/opdracht.pdf>
- Gemeente Amsterdam (z. j.). *Overzicht: naar een nationale museale voorziening slavernijverleden*. www.amsterdam.nl/sociaaldomein/diversiteit/gedeelde/museale-voorziening/weg-nationale/geraadpleegd op 5 mei 2020.
- Gilroy, P. (1993). *The Black Atlantic. Modernity and Double Consciousness*. Cambridge: Harvard University Press.
- Grever, M., & Boxtel, C. van. (2014). *Verlangen naar tastbaar verleden. Erfgoed, onderwijs en historisch besef*. Hilversum: Verloren.
- Groeneboer, J. (2018, 3 juli). *Wat kunnen we leren van de slavernij?* www.lkca.nl/artikelen/interview-simion-blom-slavernij.
- Het Parool. (1963, 2 juli). Suriname. *Het Parool*.
- Hondius, D., Jouwe, N., Stam, D., Tosch, J., & Wildt, A. de. (2014). *Gids slavernijverleden Amsterdam*. Arnhem: LM Publishers.
- Janssenswillen, P., Vinckx, E., & Leenen, S. (z.j.). *Inspiratiegids meerstemmig erfgoed. Multiperspectiviteit in erfgoededucatie*. <https://meerstemmigerfgoed.pxl.be/documenten/Inspiratiegids.pdf>.
- Jones, G. (2012). De Slavernij is onze geschiedenis (niet). Over de discursieve strijd om de betekenis van de NTR-televisieserie De Slavernij. *BMGN - Low Countries Historical Review*, 127(4), 56-82.
- Jordanova, L. (2006). *History in practice*. London: Bloomsbury.
- Kromhout, B. (2020). De meeste schoolboeken deugen. Onderzoek naar zeven lesmethodes. *Historisch Nieuwsblad*, 3, 40-47.
- Mamalookabooboothere. (2018, 30 juli). *Reaguursel*. www.geenstijl.nl/5143154/gregorius-nekschot-slavernijmuseum
- Marshall, E. (2003). *Ontstaan en ontwikkeling van het Surinaams nationalisme. Natievorming als opgave*. Delft: Eburon.
- Matrixbluepill. (2018, 30 juli). *Reaguursel*. www.geenstijl.nl/5143154/gregorius-nekschot-slavernijmuseum
- Nekschot, G. (2018, 29 juli). *Slavernijmuseum*. www.geenstijl.nl/5143154/gregorius-nekschot-slavernijmuseum
- Nimako, K. (2012). About them, but without them. Race and ethnic relations studies in Dutch universities. *Human Architecture: Journal of the Sociology of Self-Knowledge*, 10(1), 45-52.
- NOS. (2020, 18 juni). *Bedenkers van petitie in gesprek met leraar: wat leerden we over racisme en slavernij*. <https://nos.nl/artikel/2337733-bedenkers-van-petitie-in-gesprek-met-leraar-wat-leerden-we-over-racisme-en-slavernij.html>
- Savenije, G., Logtenberg, A., & Wansink, B. (2019). Conflicterende perspectieven in het klaslokaal. Onderzoek naar gevoelige geschiedenis. *Kleio*, 60(5), 4-7.
- Smith, L. (2006). *Uses of heritage*. New York: Routledge.

Sohna, Veronika, & Lakiescha. (2020). *Petitie Racisme moet verplicht behandeld worden op school*. www.petitie24.nl/petitie/3098/racisme-moet-verplicht-behandeld-worden-op-school, geraadpleegd op 28 augustus 2020.

Stichting Herdenking Slavernijverleden 2013. (2014). *Herdenkingsjaar slavernijverleden 2013. Terugkijken op ons gezamenlijk verleden is bouwen aan onze toekomst*.

Stipriaan, A. van, Heilbron, W., Bijnaar, A., & Smeulders, V. (2007). *Op zoek naar de stilte. Sporen van het slavernijverleden in Nederland*. Leiden/Amsterdam: KITLV/NiNsee.

Stradling, R. (2003). *Multiperspectivity in teaching: a guide for teachers*. Strasbourg: Council of Europe.

The Black Archives. (z. j. a). *Over ons*. www.theblackarchives.nl/over-ons.html, geraadpleegd op 5 mei 2020.

The Black Archives. (z. j. b). *Archieven/ De Huiswoud-collectie*. www.theblackarchives.nl/de-huiswoud-collectie.html, geraadpleegd op 5 mei 2020.

Theo-Pim-Riv. (2018, 30 juli). *Reaguursel*. www.geenstijl.nl/5143154/gregorius-nekschot-slavernijmuseum

Vakoverleg Erfgoededucatie. (2018). *Erfgoededucatie in het nieuwe curriculum*. https://curriculum.nu/wp-content/uploads/2018/03/Erfgoededucatie-voor-curriculum.nu_-2.pdf.

Vroemen, J. (2018). *Educatie in erfgoed. Hoe we erfgoed (kunnen) gebruiken in het Nederlandse onderwijs*. Assen: Van Gorcum.

VVD, CDA, D66, & ChristenUnie. (2017). *Vertrouwen in de toekomst. Regeerakkoord 2017-2021*. www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2017/10/10/regeerakkoord-2017-vertrouwen-in-de-toekomst, geraadpleegd op 5 mei 2020.

Wansink, B. (2017). *Between fact and interpretation. Teachers' beliefs and practices in interpretational history teaching*: Utrecht: Utrecht University.

Wansink, B., Akkerman, S., Zuiker, I., & Wubbels, T. (2018). Where does teaching multiperspectivity in history education begin and end? An analysis of the uses of temporality. *Theory & Research in Social Education*, 46(4), 495-527.

Woodson, C. G. (1926). Negro History Week. *Journal of Negro History*, 11, 238-239.

X, M. (1964). Statement of the basic aims and objectives of the Organization of Afro-American Unity. In M. Marable, & L. Mulling (Eds.), *Let nobody turn us around. Voices of resistance, reform, and renewal. An African American anthology* (p. 417). Lanham: Rowman & Littlefield Publishers Inc.

Zentgraaff. (2017, 6 juli). *Hoi NL, doe eens een slavernijmuseum bouwen*. www.geenstijl.nl/5133562/en_dan_geen_rietsuiker_in_het_museumcafe